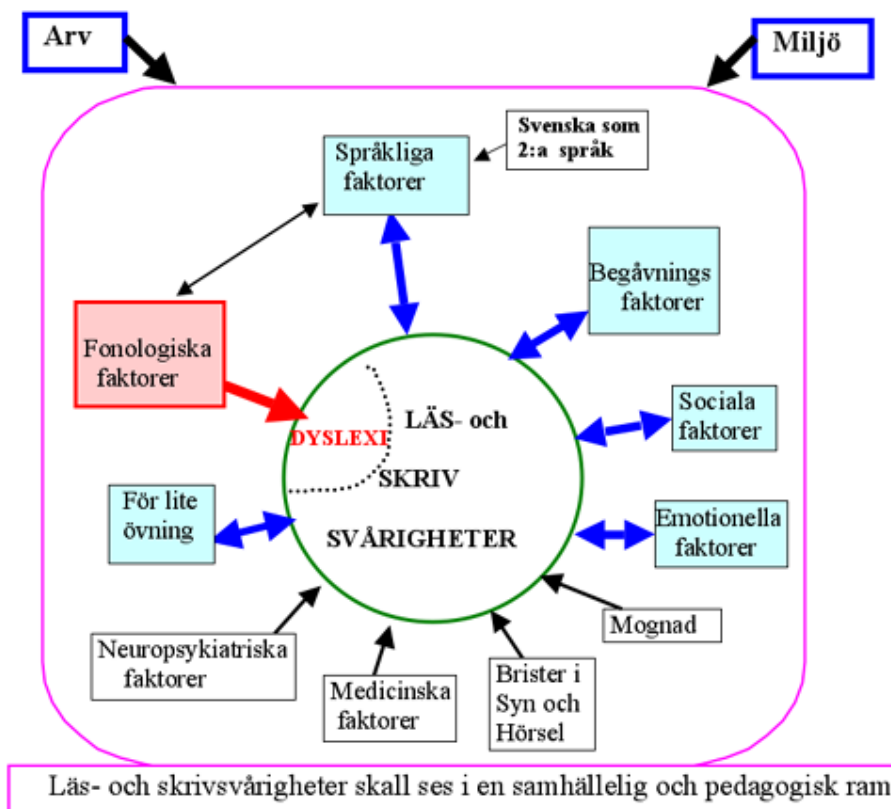


Hur kan vi se på läs- och skrivsvårigheter och dyslexi?

Av Christer Jacobson

Det är många faktorer som påverkar barns läsförmåga. Ett sätt att beskriva olika faktorer inverkan är att utgå från en modell. Modellen nedan beskriver ett urval av faktorer som anses viktiga för att bättre förstå svårigheter i läsning och skrivning. Om vi börjar med den gröna cirkeln i mitten så symboliserar den alla personer som har läs- och skrivsvårigheter. Denna grupp är förstås mycket brokig och består av alla, barn och vuxna, med olika former och olika grader av läs- och skrivsvårigheter. I några svenska uppskattningar talar man om att ca 20-25% av den vuxna befolkningen har läs- och skrivsvårigheter (IALS- undersökningen samt uppgifter från FMLS). I den inre cirkeln har även en särskild undergrupp, dyslektikerna, markerats med en streckad linje. Linjen är streckad för att antyda att gränsen mellan dyslexi och allmänna läs- och skrivsvårigheter är oskarp.



Figur 1. Modell över ett antal faktorer som beskriver läs- och skrivsvårigheter och Dyslexi.

Runt den inre cirkeln finns ett antal boxar som anger faktorer som kan förknippas med läs- och skrivsvårigheter. Vår modell tar upp Språkliga faktorer (inkluderande personer som har svenska som andra språk), Begåvningsfaktorer, Emotionella och Sociala faktorer, Mognad (denna faktor är mest tydlig för yngre barn), Syn- eller Hörselnedsättningar, Medicinska problem, Neuropsykiatriska svårigheter, Brist på läsövning samt avslutningsvis Fonologiska brister.

Den yttre cirkeln runt omkring boxarna symboliserar Samhälleliga och Pedagogiska faktorer som på olika sätt, negativt eller positivt, kan påverka hur allvarliga läs- och skrivproblemen blir eller uppfattas. Exempelvis så var läs- och skrivsvårigheter ett mycket mindre problem i det samhälle vi hade för hundra eller femhundra år sedan. På den tiden var det mycket få personer som ansågs vara ordblinda. När det gäller den andra faktorn, dvs. inverkan av pedagogiska faktorer, så kan ett exempel vara att om elev får bristfällig undervisning tidigt i skolan så är risken stor att den eleven kan få läs- och skrivsvårigheter som vuxen. För ett annat barn som kunde riskera att få läs- och skrivsvårigheter kan å andra sidan en tidigt insatt god pedagogik förebygga att barnet får läsproblem,

Utanför den yttre cirkeln har vi markerat två övergripande faktorer, Arv och Miljö, som båda påverkar de faktorer som beskrivs inne i boxarna. Modern forskning har visat att exempelvis de fonologiska bristerna till stor del är ärftliga. I modellen har den fonologiska faktorn markerats särskilt eftersom omfattande forskning de senaste 20 åren tyder på att fonologiska brister är en av de viktigaste faktorerna för att förklara dyslexi. När det gäller sociala problem som skolk, bristande omsorg eller stök och bråk i familjen, som möjliga orsaker till läs- och skrivsvårigheter, så är det å andra sidan rimligt att anta att det är främst miljöfaktorer under uppväxten som inte varit bra för barnet. Verkligheten är förstås mycket mer komplicerad än så, eftersom arv- och miljöfaktorer alltid samvarierar på ett mycket intrikat sätt genom hela vår utveckling från barn till vuxen.

Cirkelmodellen kan användas för flera olika syften. Ett syfte som redan berörts och som markeras med inåtgående pilar visar på ett antal möjliga **orsaker** till läs- och skrivsvårigheter. Dessa orsaker kan kombineras på oändligt många sätt, lika många sätt som det finns personer med läs- och skrivsvårigheter, eftersom varje enskild faktor kan variera från mycket positiv till mycket negativ. Exempelvis kan ett barn med tydliga fonologiska brister men med god språklig förmåga, hög begåvning, god emotionell utveckling (som exempelvis ett gott självförtroende) och stabila sociala hemförhållanden och som är tidigt

mogen för sin ålder utan några syn-, hörsel-, medicinska eller neuropsykiatriska problem och som gärna vill öva upp sin läsförmåga sannolikt få mycket lindriga läsproblem. Som motbild kan detta jämföras med ett barn som har stora läs- och skrivsvårigheter, som inte har fonologiska problem men däremot kan ha uppenbara svårigheter på övriga faktorer.

Ett annat syfte med modellen är att peka på möjliga **komplikationer eller konsekvenser** av läs- och skrivsvårigheter, dvs. de utåtgående pilarna. Det finns således en risk att ett barn med t ex fonologiska brister inte utvecklas optimalt när det gäller språk, begåvning, emotionell och social utveckling samt att det undviker läsning. Cirkelmodellen kan därför användas som vägledning vid åtgärdsplanering utifrån en helhetssyn på eleven. En viktig uppgift för skolan är att försöka minimera de negativa effekter som de utåtgående pilarna pekar på. I denna artikel kommer vi att endast översiktligt beröra de olika boxarna och antyda några viktiga relationer som finns mellan några av faktorerna.

Innan vi går över till att beskriva de olika boxarna i modellen så vill vi först nämna något om vad läsning är. En förenklad formel som brukar användas inom läsforskningen uttyds som;

Läsning är lika med **Avkodning** gånger **Förståelse**, dvs. enligt formeln $L=A \cdot F$.

Ordet avkodning markerar den tekniska sidan av läsning som innebär att kunna avläsa enskilda ord. En god läsare kan mycket snabbt och automatiskt läsa ca fyra-fem ord per sekund medan en nybörjare mödosamt måste ljuda varje bokstav i ett ord, ofta under flera sekunder innan barnet kommer på hur ordet låter och vad det betyder. Därmed är vi inne på förståelsefaktorn. Först kommer förståelse av enskilda ord, därefter hela meningar och sedan stycken och slutligen en hel text.

Den första boxen som vi brukar starta med är den med de **Språkliga** faktorerna. Eftersom skriftspråket är en utveckling av talspråket är det rimligt att anta att barn med försenad språkutveckling, speciellt när det gäller ordförråd och gravare uttalssvårigheter, också riskerar att få läs- och skrivsvårigheter. Detta har tydligt visats i forskningen (Neuclear & Magnusson, Elbro, Scarborough m fl.). Om vi istället utgår från barn med invandrarbakgrund så kan dessa barn ofta lära sig läsa bra rent tekniskt, dvs. att avkoda enskilda ord. Deras problem ligger vanligen på förståelseplanet, eftersom de har jämförelsevis sämre läsförståelse. Dessa barn har oftast inte det ordförråd (speciellt

det passiva ordförrådet) och den kulturkompetens om svenska förhållanden som behövs för att fullt ut kunna tillgodogöra sig svenska texter.

Om vi går vidare till boxen som symboliserar **Begåvningsfaktorer** så kan man allmänt säga att barn med utvecklingsförsening ofta kan knäcka läskoden men att de lär sig läsa något senare än andra barn. Deras huvudsakliga problem ligger på förståelsen av det lästa, dvs. på F-faktorn i formeln ovan. I grundskolan finns barn som har intellektuella svårigheter liksom barn med mycket hög kapacitet, dvs. hela begåvningspektrat är representerat. Barn med hög begåvning brukar ha större möjligheter att kompensera sig och hitta alternativa inlärningsstrategier.

Den tredje boxen, **Sociala** faktorer, kan dels betyda barns olika hemmiljöer, t ex. barnets socioekonomiska bakgrund, och dels det psykosociala klimatet runt barnet, exempelvis barnets situation bland kamraterna. Barn som kommer från språkligt torftiga miljöer och allmänt besvärliga hemförhållanden löper större risk att få läs- och skrivsvårigheter eftersom de ofta får mindre stöd och uppmuntran från föräldrarna. Detta gäller inte bara i läsning utan vid merparten av skolarbetet. Dessa barn kan komma igång med sin läsning något senare än sina jämnåriga kamrater men riskerar att successivt halka allt längre efter. Som exempel på barn som haft en mycket besvärlig uppväxt kan nämnas de elever som låses in på särskilda ungdomshem (§12-hem).

Nästa box handlar om **Emotionella** faktorer. Dessa faktorer kan ofta kopplas samman med barnets sociala miljö. Det säger sig självt att ett barn som kommer till skolan med ett mycket dåligt självförtroende och som kanske inte känner sig älskat kan få svårigheter med det mesta i skolan och då självfallet även med läs- och skrivinläringen. Man brukar säga att självbilden är viktigare för framgång i den första läsinläringen än begåvningen.

Vi har nu kommit fram till faktorn **Mognad**. Skillnaden i "skolmognad" när barn börjar skolan kan vara mycket stor. En tidigt mogen flicka som är född i januari kan mognadsmässigt vara fyra år före en sent mogen pojke född i december. Om en sådan pojke möts med fel pedagogik (det är bl. a detta som den pedagogiska ramen i modellen syftar till) så finns risk att han kommer efter sina kamrater redan från början. Risken är stor att han ger upp och undviker det mesta som har med skolan att göra, speciellt att läsa. Eftersom man bara kan bli bra

på det man övar på, så leder detta för många barn (mest pojkar) till en mindre god läsförmåga.

Längst ner i modellen finns **Hörsel och syn** samt **Medicinska** faktorer. Barn med synnedläggelse eller blinda barn liksom barn med nedsatt hörsel eller helt döva barn lär sig oftast att läsa. Självfallet försvåras läsinläringen av syn- eller hörselsvårigheter. Blinda barn lär sig läsa med punktskrift (Braille) medan barn med olika former av synnedläggelse lär sig läsa på vanligt sätt men ofta med hjälp av kompenserande apparater (magnovision, zoom-program för datorn etc.). Även om dessa barn använder specialslipade glasögon eller anpassade apparater så försvåras dock ofta läsandet och läsinläringen. Förhållandet är likartat för barn med hörselnedläggelse. De flesta kan lära sig läsa även om läsinläringen försvåras.

Det finns många svåra eller kroniska sjukdomar som kan drabba barn. Någon har räknat ut att det finns över 200 olika diagnoser för barn. I många fall behöver dessa barn omfattande sjukhusvård och starka mediciner. Sannolikheten är hög att barnen har betydande skolfrånvaro vilket förstärker påverkan på läsinläringen negativt. Därutöver kan vissa mediciner göra barnen mindre alerta i skolan vilket i sin tur menligt kan påverka den allmänna inlärningsförmågan, däribland läsinläringen.

Under 1990-talet ökade intresset för **Neuropsykiatriska** svårigheter bland skolbarn. Till detta område räknas diagnoser som DAMP, ADHD, Aspergers syndrom mm. Gemensamt för dessa diagnoser är barnens försämrade koncentrationsförmåga. Att lära sig läsa kräver givetvis, som all annan inläring, att man kan rikta sin uppmärksamhet mot framlagda uppgifter. Barn som är okoncentrerade och överaktiva lär sig ofta sämre i basämnen som läsning och matematik. Forskningen kring dessa diagnoser har blivit allt mer intensifierad under senare tid och däribland kopplingen till dyslexi (detta brukar ibland kallas för komorbiditet). Självfallet har ett barn med både dyslexi och DAMP ett svårare utgångsläge än ett barn utan DAMP.

Vid all inläring är det en faktor som är mycket viktig, nämligen den faktor som det engelska begreppet "time on task" står för. Begreppet innebär att ju mer tid vi ägnar åt **Övning** på en viss aktivitet desto bättre blir vi på denna aktivitet. Denna regel gäller i alla sammanhang, som exempelvis dragspel, tennis, schack, pedagogik eller läsning. Barn som övar för lite läsning och skrivning blir oftast inte heller särskilt bra på dessa aktiviteter. Barn som har allmänna läs- och skrivsvårigheter

på grund av att de övat för lite kommer med stor sannolikhet att lära sig läsa bara de blir tillräckligt motiverade att läsa och skriva. Det finns en mängd orsaker till att barn får för lite övning i läsning. Det kan vara barn som av olika anledningar är frånvarande från skolan i stor omfattning, t ex på grund av skolk, mycket flyttande eller sjukdom.

Den sista faktorn, **Fonologiska** brister, anses enligt modern forskning (Høien & Lundberg, 1999, Svensson & Jacobson, 2003) som den enskilt viktigaste faktorn bakom dyslexi. Med fonologiska brister menas att man har svårare att uppfatta språkljud, att hantera ordningsföljden mellan språkljuden, att koppla samman ljud och bokstav mm. Den tjocka pilen från den fonologiska boxen till "dyslexi" i cirkelmodellen markerar det direkta sambandet mellan fonologiska svårigheter och dyslexi (som vi alltså räknar som en specifik form av läs- och skrivsvårigheter). Barn med fonologiska svårigheter kan upptäckas redan i förskoleåldern. Med systematiska språklekar och arbete med fonologisk medvetenhet i förskolan kan man förebygga eller åtminstone lindra framtida läs- och skrivsvårigheter.

Vi avslutar denna behandling av modellen genom att peka på att de tjockare pilarna även riktas utåt; mot boxarna för språkliga, begåvningsmässiga, sociala, emotionella faktorer samt boxen "för lite övning". Man kan se detta som konsekvenser av läs- och skrivsvårigheter. Kanske dessa följder av dyslexi är minst lika allvarliga som dyslexin i sig självt. Ett barn som exempelvis kommer till skolan med grava fonologiska svårigheter, men utan några problem enligt de övriga boxarna, kan riskera att få avkodningsproblem, dvs. dyslektiska svårigheter tidigt i skolan. Barnet kanske upptäcker i slutet på höstterminen i årskurs 1 att han inte kan läsa ihop ord, enkla ord som nästan alla andra kamrater i klassen klarar. Han börjar då fundera över varför just han har inte förstår uppgiften eftersom han tidigare har klarat sig bra i förskolan. Han börjar undvika läsuppgifter, slutar att öva, och riskerar att gå in i en ond cirkel. Detta kan i nästa steg till leda till att självkänslan minskar (denna känsla lever ofta kvar långt fram i livet). Ibland kan vissa barn få sociala svårigheter i kamratgruppen (och med ökad risk att i vuxen ålder bli arbetslös). Den onda cirkeln fortsätter och han läser allt mindre. Detta kan på sikt medföra ett torftigare språk med sämre ordförråd och med vissa brister i begreppsbyggnaden.